

Religie als spel en als machtsmiddel: Enkele kanttekeningen bij Weber

Dit paper is grotendeels voorgelezen bij het afscheidssymposium van mijn collega Henk Tieleman. Leidende gedachte, waarop ik moest reflecteren, was dat voor de verdwijnende geïnstitutionaliseerde religie, nieuwe, speelse vormen van religiositeit, spiritualiteit en zingeving in de plaats zouden komen. Die gedachte bracht mij weer eens bij de Weberthese. Natuurlijk in combinatie met het begrip zingeving.

I.

De Weberthese is één van de meest belangwekkende stellingen die de godsdienstsociologie heeft voortgebracht. Zij behelst een na honderd jaar nog altijd omstreden wetenschappelijke uitspraak volgens welke het orthodoxe protestantisme invloed heeft gehad op het ontstaan van het moderne kapitalisme.

De these zou je kunnen onderverdelen in diverse sub-thesen, bijvoorbeeld die over het arbeidsethos, volgens welke je moet arbeiden ter meerdere eer en glorie Gods. Dat doen orthodoxe protestanten niet buiten de wereld, zoals de nijvere kloosterlingen dat in de Middeleeuwen deden, maar in de wereld, gewoon, in je beroep. Je dient God door in je beroep alles te geven. Omdat je slechts God wilt dienen en niet de mens, mag je zelf niet meer consumeren dan noodzakelijk is voor het in stand houden van je productiviteit. De rest van de opbrengst van je arbeid moet aan die arbeid zelf ten goede komen. Dat wil zeggen dat je hem moet herinvesteren. In zijn uiterste consequentie houdt dit in dat iedere minuut die je niet werkt, diefstal is. En niet zomaar diefstal, maar diefstal van God. Je had die minuut kunnen werken voor de glorie Gods, maar je hebt die minuut op Gods glorie in mindering gebracht. Dat is geen geringe zaak, want op de opbrengst van die ene minuut arbeid kan rente worden verkregen, interest op interest tot in eeuwigheid. Dat kan dus aardig oplopen.

Dit alles houdt ook in dat men beheerst en regelmatig werkt, gestaag doorwerkt, op regelmatige tijden en de arbeid rationeel organiseert. Men gaat daarbij gewetensvol te werk, want: eerlijk duurt het langst. Dit arbeidsethos bestaat nog altijd, zij het goeddeels ontdaan van zijn expliciet christelijke connotaties. Vandaar dat velen van ons harder werken dan goed is voor henzelf en voor de wereld, die dan ook aan vlijt ten onder dreigt te gaan. Waarom sloven we ons zo uit, waarom leggen we de lat steeds hoger, waarom stapelen we uitdaging op uitdaging? Denken we dat er iemand 'dank je wel' zegt als *we burn out* zijn of aan een hartinfarct te gronde gaan?

Dat we dit doen is een eigenaardigheid van de macht van zingeving en religie. Hoewel de oorsprong van gedragsregels al decennia geleden uit het bewustzijn is verdwenen, bepaalt het nog steeds het gedrag. Veel Nederlanders noemen zichzelf weliswaar bij tijd en wijle calvinisten, maar ze hebben meestal maar een beperkt idee wat de portee van die uitspraak is. Ze weten dat het met spaarzaamheid en werklust te maken heeft. Met rationaliteit. Met

het wegdrukken van emoties: grote jongens huilen niet. Met soberheid. Geld over de balk gooien is zonde. Zonde, zo voeg ik eraan toe, in de religieuze betekenis van het woord.

Ja maar, zou iemand kunnen tegenwerpen, dat van die soberheid en dat calvinisme is helemaal niet meer zo. De mensen protesteren luid als de pensioenleeftijd wordt verhoogd. Als ze met vervroegd pensioen zijn, gaan ze reizen. Ze gaan luxe cruises maken. Als ze een auto kopen, kopen ze één die ze niet zelf kunnen betalen en ook niet zelf hoeven te betalen. Als ze hem maar kunnen afbetalen. De regering doet alles om de mensen aan het consumeren te krijgen om zo de productie aan de gang te houden.

Ik geef toe: veel Nederlanders proberen ervan af te komen, en wat Bourgondischer te leven, maar het wil niet echt lukken. Zelfs als ze geld over de balk gooien blijven zij Calvinisten. Koopjes jagers. De meeste consumptie die ze verrichten staat ook weer in het teken van de arbeid. Het is wel schaduwarbeid genoemd. Van de work-out in de sportschool tot het bestuderen en doorgronden van de gebruiksaanwijzing van de nieuwste elektronische gadget: het blijft ruiken naar zweet.

Eén aspect van de protestantse ethiek is duidelijk aan het verminderen: dat van de onbaatzuchtigheid. Protestanten werken voor God en dus niet, anders dan in het vermaledijde katholicisme, om in de hemel te komen. Of je in de hemel komt of niet is afhankelijk van het eeuwig raadsbesluit van de almachtige God en niet van de uitsloerij van een zondaar. Of je hard werkt of niet heeft daarop geen invloed. Niets daarop heeft invloed, omdat wat er gebeurt al vaststaat. Dit gaat in tegen de tijdgeest van dit moment: tegenwoordig is men geneigd zo'n religie vaarwel zeggen. Als het toch niets uitmaakt zou men wild en bandeloos gaan leven. Of men zou een andere godsdienst nemen. Eentje die meer troost verschaft; eentje die helpt. Waarom hebben die historische calvinisten dat niet gedaan? Waarom laten zij zich door zo'n hersenspinsel ongelukkig maken?

Waar het mij om gaat is te laten zien hoe een zingevingssysteem en een religie als machtsmiddel kunnen dienen en hoe het mogelijk is dat wij Nederlanders, gelovig of niet, nog steeds Calvinisten zijn. Ik wil duidelijk maken wat de kracht en de reikwijdte van zo'n religie is. Hoe haar macht werkt en waar die macht vandaan komt. Om dit soort vragen te beantwoorden, laten we Weber even voor wat hij is en richten we ons op enkele algemeen menselijke kenmerken die hier een rol spelen. Eerst zeg ik iets over macht, dan over zingeving en dan over zingeving als machtsmiddel.

II.

Om de macht van zingeving en religie te begrijpen gaan we uit van de volgende stelling: de meest onderschatte behoefte van de mens is de behoefte aan zin. Dat mensen behoefte hebben aan warmte en beschutting, eten en drinken en seks, daarover is geen discussie. Maar de behoefte aan zin wordt, bijvoorbeeld in de bekende behoeftehiërarchie van Maslov als een luxe gezien, als iets waar men aan toekomt als de overige behoeften bevredigd zijn. Wat een misverstand!

In zijn bekende hiërarchie van Maslow gaat het om iets verhevens. Men kijkt daarmee over de alledaagse zingeving heen. Dat is de behoefte aan het soort zingeving dat ten grondslag ligt aan de andere behoeften.

Anders dan dieren hebben mensen behoefte aan zin, omdat ze de zin die ze aan de dingen moeten geven om te kunnen overleven, slechts ten dele in hun DNA hebben meegekregen (Luckmann 1967). Ze hebben daarom zelfgemaakte interpretatiekaders nodig om te overleven. Om voldoende voedsel te vinden. Daarom is zingeving niet een extraatje, dat veronderstelt dat de basalere behoeften bevredigd zijn, maar ligt het ten grondslag aan de hele behoeftenbevrediging (Ter Borg 2003). Mensen moeten en kunnen voor een deel zelf hun behoeften definiëren, ze kunnen de behoeften van anderen kennen en daarop anticiperen. Ze kunnen hun behoeften een bepaalde zin geven, en de bevrediging ervan in een bepaalde vorm gieten, zodat de bevrediging ervan de stabiliteit van de gemeenschap niet in gevaar brengt of zelfs bevordert. Zo wordt bijvoorbeeld de bevrediging van seksuele behoeften gereguleerd door allerlei taboes en door een institutie zoals bijvoorbeeld het huwelijk. Dieren hoeven hun interpretatiekaders niet zelf te maken, ze hebben ze grotendeels al. Daarom is zingeving geen algemeen dierlijke, maar een typisch menselijke behoefte. Mensen moeten zelf aan de bak. In moeizame interacties, gedurende vele generaties, construeren zij de kaders waarmee ze hun omgeving kunnen interpreteren. Een pijnlijk, nooit eindigend proces van *trial and error*.

Mensen hebben dus het vermogen zelf hun oriënteringsmiddelen te produceren. Ze doen dit door dingen een zin te geven, ze te interpreteren. Ze zijn in staat te leven voorbij het hier en nu en voorbij de begrenzingen van het eigen ik. Ze maken van dit vermogen op allerlei manieren gebruik. Laten we dit het vermogen tot transcendentie, verbeeldingskracht of voorstellingsvermogen noemen. Het vermogen zelf interpretatiekaders te scheppen geeft mensen een voorsprong op andere dieren. Ze zijn er ook door in staat flexibeler te reageren op veranderingen in hun omgeving. Betere zingevingssystemen helpen ook in de concurrentie met andere groepen en dat helpt ook weer bij het overleven.

Dit algemeen menselijke vermogen leidt overal op de wereld tot andere resultaten. Zo ontstaat een caleidoscopische veelheid aan culturen, die naast elkaar en door elkaar heen bestaan, maar ook: elkaar bedreigen. De waarheid van de één is vaak niet alleen de leugen van de ander, maar ook vaak de ontkenning van de ander.

Als een zingevingssysteem eenmaal deugdelijk is gebleken, moet het worden beschermd tegen krachten, van binnen en van buiten, die het kunnen verzwakken. Dat gebeurt door precies hetzelfde vermogen dat het zingevingssysteem in het leven riep: het voorstellingsvermogen. Het verzinnen van steeds nieuwe betekenissen, het scheppen van steeds nieuwe interpretatiekaders begint op een zeker ogenblik contraproductief te worden. Ook het leveren van eindeloze kritiek werkt verlamdend. Er is een rem nodig op

de verbeeldingskracht. En inderdaad: mensen zijn in staat dat in te zien en paal en perk te stellen aan het alsmaar uitdijende systeem van zingeving.

Zo'n rem, zo'n mechanisme dat moet voorkomen dat de verbeeldingskracht met ons op de loep gaat, moet ook zelf weer door de verbeeldingskracht voortgebracht worden. Het is ook weer zingeving. Daarvoor zijn tal van strategieën ter beschikking. Er zijn allerlei zogenaamde handhavingsmechanismen: het taboe is al genoemd. Het belangrijkste taboe is het incesttaboe. Daarin wordt precies geregeld met wie men wel en niet mag paren. Maar daarmee wordt ook een sociale orde in het leven geroepen. Zonder die orde is er geen fatsoenlijk leven mogelijk.

Een ander handhavingsmechanisme is het zondebokmechanisme. We kennen het: men neme een individu of een groep die niet veel terug kan doen en beschuldigt die van ondermijning van de orde, van de zingeving, van de cultuur. Men schuift hem de schuld van alle kwaad in de schoenen. De werkelijkheid wordt daar een stuk transparanter en hanteerbaarder door. Men heeft zijn onbehagen en onzekerheid een oorzaak en een zin gegeven. Men kan de agressie die eruit voort kwam op een legitieme wijze botvieren.

De alles overheersende manieren om de zingeving te versterken zijn objectivering en internalisering (Berger en Luckmann, 1967). Bij objectivering vat men het zingevingssysteem op als een natuurlijke stand van zaken, alsof het niet door mensen gemaakt is, maar door natuurlijke objectieve oorzaken is ontstaan of door hogere wezens is geschapen, bijvoorbeeld door de goden of door God. We hoeven maar te denken aan het huwelijk. Daarbij wordt in sommige christelijke kringen God in het geding gebracht wanneer het op de klippen dreigt te lopen: wat de Heer heeft verbonden zal de mens niet scheiden. Een zingevingssysteem dat versterkt wordt door bovenmenselijke instanties wordt gewoonlijk religie genoemd. In veel samenlevingen zijn de zingevingssystemen doortrokken van het spirituele, het heilige of het goddelijke. Bij de Islam bijvoorbeeld, is het goddelijke veel meer aanwezig dan in de geseclariseerde Westerse samenleving. Bij veel van wat men beweert of doet roept men de profeet of God aan.

Dat zingevingssystemen zoveel objectivering nodig hebben, komt doordat ze in feite nogal feilbaar zijn. En dat komt weer doordat ze mensenwerk zijn. Het al te menselijke karakter van de zingevingssystemen moet zoveel mogelijk worden weggemasseerd. Vandaar die goddelijkheid. Het gaat niet om niets. Het gaat om een belangrijke overlevingsvoorwaarde voor de mens en de mensheid. Zonder een zingevingssysteem, dat wil zeggen zonder dat men de dingen kan duiden, een plaats kan geven, is er geen leven. Mensen worden dan ook angstig of raken in paniek als hun zingevingssysteem op losse schroeven komt te staan.

Behalve objectivering, die het zingevingssysteem kracht geeft, is er ook nog de internalisering, de verinnerlijking. Mensen maken zich het zingevingssysteem eigen. Het wordt een deel van henzelf, waaruit zij, als ware het vanzelfsprekend,

leven. Zoals men de ogen niet ziet, waarmee men kijkt, zo ziet men de interpretatiekaders niet, waarmee men interpreteert. Ze behoren tot de vanzelfsprekende uitrusting waarmee men de werkelijkheid te lijf gaat.

Dit alles wordt nog eens versterkt door wat wel de 'plausibiliteitsstructuur' genoemd wordt: dat is niets anders dan de groep mensen die door hun gedrag en hun uitingen de zingeving bevestigen en herbevestigen en zo de insluipende twijfel pareren. Vandaar dat we kunnen zeggen dat de mens een kudde-dier is om twee redenen. Ten eerste: net als andere kuddedieren heeft hij soortgenoten nodig voor bescherming en verwarming. Ten tweede: hij heeft medemensen nodig als referentiegroep. Als plausibiliteitsstructuur. Hij heeft mensen nodig om zijn waarheid te bevestigen en te herbevestigen. Om orde te helpen scheppen in zijn wereld. Mensen hoeven voor deze functie niet fysiek aanwezig te zijn, maar het helpt wel. Maar als zij er niet fysiek zijn, dan zijn zij er in ieder geval in de verbeelding: een *imagined community*. Voor sommige mensen is dit genoeg. Tegenwoordig dienen ook de sociale media als plausibiliteitsstructuur.

III.

Omdat mensen zingeving nodig hebben om te overleven, is het een machtsmiddel. Onder andere door middel van zingeving oefenen mensen macht uit over elkaar. Macht is bedoelde en doeltreffende invloed. Macht is de kans binnen sociale relaties je zin door te zetten (ter Borg 2009, 13).

Eén van de kenmerken van macht is dat het ongelijk is verdeeld. Die ongelijke machtsverdeling wil de analyse van macht nog wel eens vertroebelen. Macht verschilt in dit opzicht niet van geld. Geld is ook zeer ongelijk verdeeld, maar is desondanks te bestuderen los van de ongelijke verdeling ervan. Ik wil het hier hebben over macht *sec*, dus los van de verdeling.

We beginnen met de sociale relaties waarbinnen de macht van de religie tot gelding wordt gebracht: wie heeft hier de macht over wie? In principe oefent een collectief subject macht uit over een collectief object. Subject en object zijn in principe één en hetzelfde collectief. Men spreekt iets af met elkaar (in dit geval dat men calvinist is) en houdt elkaar daaraan op straffe van de één of andere vorm van boetedoening of zelfs excommunicatie. Het is een collectief stelsel van zelfbeheersing. Men neemt elkaar voortdurend de maat. Werkt hij wel hard genoeg, bidt hij wel genoeg, verliest hij zichzelf niet te zeer aan de wereld? Door die controle hebben mensen macht over elkaar. Het is zelfs zo, dat die controle vaak niet eens expliciet hoeft te worden uitgeoefend. Gewoonlijk hebben de mensen een groot deel van die controle verinnerlijkt. Het is zelfcontrole geworden.

Maar de horizon van deze machtsuitoefening is, zoals van elk menselijk streven, beperkt. Men oefent macht uit en laat anderen, en zichzelf, handelen, min of meer conform de gemaakte afspraken, maar men kan de gevolgen van dit handelen op de langere termijn niet overzien. Dat bijvoorbeeld de religieus

geïnspireerde ascetische levenshouding uiteindelijk mede zou leiden tot kapitalisme en tot een consumen­ tistisch materialisme, kon Calvijn in de verste verte niet vermoeden. Dat men, door zijn ascetische arbeid ter wille van Gods glorie, niet dichter bij God kwam, maar zich juist van God verwijderde: het is een onbedoeld en tragisch bijeffect van de religieuze machtsuitoefening. Het is een machtsuitoefening die zich steeds minder richt op het doel: de glorie Gods en steeds meer op de middelen waarmee Gods glorie moeten bewerkstelligen: de ascetische levenswijze.

Men kon dit vooraf niet vermoeden maar achteraf bezien is het niet zo vreemd. Deze levenswijze is burgerlijk van aard. Ze spoort heel aardig met de levenswijze die noodzakelijk is voor het runnen en tot bloei brengen van een kleine onderneming. Weber spreekt hier van Wahlverwandschaft.

Kort en goed: mensen oefenen met zingeving macht uit over elkaar als individuen en daartoe beperkt zich die machtsuitoefening. Men oefent macht uit over de geest en het handelen van individuen, maar niet over de gevolgen op lange termijn. Dat is ook één van de punten waardoor deze studie van Weber beroemd is geworden: hij laat zien dat machtsuitoefening onbedoelde en onvoorziene bijeffecten kan hebben.

De onbedoelde bijeffecten doen zich ook gelden in de verdere dynamiek de religie die hij als casus analyseert. Eén van de machtigste kernwaarden van deze religie, het arbeidsethos, wordt meer en meer ontdaan van zijn specifiek christelijke karakter. Dat wil zeggen: blijft aanwezig, maar nu in gese­ culariseerde vorm. Men neemt elkaar nog steeds de maat waar het de soberheid betreft, maar stelt zich niet de vraag: ‘waarom en waartoe?’. Het spreekt vanzelf.

We komen daarmee bij een antwoord op volgende vragen: waarom accepteert men de druk die religie uitoefent? Waarom gaat men niet simpelweg over op een andere religie? Waarom kiest men niet een vrolijker religie? En als de geest van God uit de religie is verdwenen, waarom gaat de elite dan door met het arbeidsethos? Het antwoord moet luiden: het spreekt voor zich. Het is verinnerlijkt en geobjectiveerd.

Weber geeft hierop een ander antwoord: we hebben door hard te werken een industriële machinerie geschapen, die we nu aan de gang moeten houden. Dit is Webers beroemde ijzeren kooi waarin we onszelf gevangen houden. Als de machinerie tot stilstand komt is het met ons gedaan.

Nur wie ‘ein dünner Mantel, den man jederzeit abwerfen könnte’, sollte nach Baxters Ansicht die Sorge um die äusseren Güter um die Schultern seiner Heiligen liegen. Aber aus dem Mantel liess das Verhängnis ein stahlhartes Gehäuse werden. Indem die Askese die Welt umzubauen und in der Welt sich auszuwirken unternahm, gewannen die äusseren Güter dieser Welt zunehmende und schliesslich unentrinnbare Macht über den Menschen, wie niemals zuvor in der Geschichte” (Weber 1920, 203-204).

Slechts als een dunne mantel, die men ieder ogenblik zou kunnen uittrekken, moesten volgens Baxter (belangrijke puriteinse theoloog) uiterlijke goederen om

de schouders van de heiligen liggen. Maar uit deze mantel liet het noodlot een ijzeren kooi ontstaan. Doordat de askese de wereld begon om te bouwen en in de wereld werkzaam werd, kregen de uiterlijke goederen een toenemende en uiteindelijk onontkoombare macht over de mensen, zoals nooit eerder in de geschiedenis

Dat klinkt als: we zouden er graag aan ontkomen, maar de realiteit dwingt ons ermee door te gaan. Dit is hoe dan ook al een problematisch argument (Ter Borg 1991,127). Het spoort ook niet met de waarnemingen die we doen. Aan de ene kant kun je zeggen dat de realiteit ons gebiedt de machinerie wat langzamer te laten draaien (CO2- reductie); aan de andere kant zie je dat mensen nog altijd in ascetische arbeid het panacee vinden. Met enthousiasme maakt men zijn plannen. Ongereflecteerde expansiedrang, hard werken als ethisch principe, het geloof dat men inderdaad een betere wereld kan bereiken als men maar doorwerkt: het is er allemaal nog. Als dingen fout gaan, heeft men zich niet genoeg ingespannen. Als de controle faalt moeten we de controleurs controleren.

Het zingevingssysteem is door dit alles inderdaad een ijzeren behuizing geworden. Daarin heeft Weber gelijk. Hij heeft echter geen gelijk als hij suggereert dat alleen het Westerse zingevingssysteem een ijzeren behuizing zou zijn geworden. In principe heeft ieder zingevingssysteem zo'n ijzeren karakter en ieder zingevingssysteem heeft ook zijn ontsnappingsroute.

Weber overdrijft ook als hij het doet voorkomen dat de geest uit de machine is ontsnapt en dat de Westering zijns ondanks alleen werkt omdat hij nu eenmaal gedwongen is het economische systeem overeind te houden. Met andere woorden, de puritein werkte hard en investeerde uit vrije wil, om God te dienen. Wij werken alleen nog om de machinerie aan de gang te houden. 'Der Puritaner wollte Berufsmensch sein, wir müssen es sein' (Weber 1920, 203).

Je kunt inderdaad onze industriële erfenis als een molensteen om de nek beschouwen. Maar zo wordt het niet ervaren. Grosso modo zijn mensen gefascineerd door wat de industrie vermag. Dat hoeft niet te verbazen. Eén van de functies van het zingevingssysteem is dat het maakt dat mensen er zin in hebben (vgl. Ter Borg, 2003). Mensen scheppen niet alleen hun werkelijkheid door middel van zingeving, ze scheppen ook idealen. Wij Westelingen hebben bij de ontkerkelijking de zin van onze arbeid niet willen inleveren. Men wil streven naar een verdere vervolmaking van de wereld en men denkt dat men dat kan. Men doet daarbij een beroep op wetenschap en technologie en wordt op alle mogelijke manieren van de resultaten op de hoogte gehouden. Het is dus niet zo, dat we een economische outfit hebben die ons geestloos en vreugdeloos aan zich onderwerpt. Integendeel. Was het maar zo.

Volgens Nietzsche, en Weber volgt hem daarin, is de Westerse zingeving

zo sterk, dat men geen god meer nodig heeft. De verinnerlijking en de objectivering ervan zijn zo sterk geworden dat het rationeler lijkt het zonder te doen. De hardheid van het zingevingssysteem heeft te maken met het geloof erin en het enthousiasme ervoor.

Zo laat zich ook verstaan dat niet de hele religie overboord wordt gezet als een deel ervan zijn belang verliest. Sterker nog: als men onderdelen van het zingevingssysteem opzij zet, zoals het geloof in God, dan zal men des te meer geneigd zijn de overgebleven delen van het zingevingssysteem te versterken. Die andere delen moeten als het ware de functie van God overnemen. Dat is in de Noordwest-Europese variant van het moderniseringsproces gebeurd. Beheersing van de omgeving, rationaliteit, doelmatigheid zijn versterkt. Hun objectiviteit is versterkt. Ze zijn zozeer verinnerlijkt en deel van ons karakter geworden dat de onontkoombaarheid ervan buiten de discussie komt te staan.

Het is een bekend gegeven uit de godsdienstsociologie dat groepen die zinverlies hebben geleden, extra zending gaan bedrijven om de plausibiliteitsstructuur te vergroten. Welnu, de proselietering van het Westerse zingevingssysteem lijkt uitstekend gelukt. Behalve Afrika en Rusland lijkt de hele wereld het arbeidsethos en de beheersingsdrang overgenomen te hebben. Het kapitalisme dat eraan gekoppeld is, is als enige economische systeem overgebleven.

IV.

Wat betekent de hardheid van de kooi van begrippen en betekenissen nu voor de mogelijkheid van pluralisme en dientengevolge voor religie als spel. Ze betekent, paradoxaal genoeg, dat er speelruimte ontstaat.

God is afgeschaft in een geleidelijk proces dat wel nooit voltooid zal worden. Er is heimwee naar God en vooral naar allerlei vormen van religie. Omdat we God niet meer nodig hebben maakt het staalharde zingevingssysteem het mogelijk te spelen met zingeving en religie. Je zou kunnen zeggen: zolang de kern van deze van oorsprong protestantse zingeving niet wordt aangetast, is alles mogelijk. Zolang de basisregels van een zingevingssysteem niet worden aangetast, kan het spel van de religie en van andere zingevingssymbolen ongestoord voortgezet worden.

Ook buiten de religie, maar als onderdeel van de zingeving, ziet men dan ook allerlei spellen ongestoord gespeeld worden. In de kunst, in de literatuur, op het toneel, in de muziek ziet men een veelheid van spelvormen opbloeien. Men experimenteert erop los. Dat is de winst van de moderniteit. Alles mag en alles kan, zolang de vanzelfsprekendheden van het vooruitgangs- en beheersingsgeloof maar ongeschonden blijven. Als de rationaliteit maar buiten schot blijft, als het nutsdenken maar niet serieus in het geding wordt gebracht. De tolerantie van het Westerse zingevingssysteem is groot, juist door de onaantastbare vanzelfsprekendheid van haar kern. Maar uiteraard is zij niet onbegrensd.

Ik maak onderscheid tussen twee vormen van pluralisme: oppervlaktepluralisme en dieptepluralisme.

Oppervlaktepluralisme is het soort pluralisme dat we hier in Nederland, of in Europa, kennen sinds de jaren '60. Het is pluralisme gefundeerd in een sterke gemeenschappelijke bodem, met name het Christendom en de Verlichting. Over de kern van het zingevingssysteem bestaat stilzwijgend consensus. Voor zover de religie niet is weggevaagd door de golven van de ontkerkelijking, bestaat bovenop deze keiharde kern enige discussie. Deze kan uitlopen op speelse vormen van religiositeit, waarin nieuwe vormen van religiositeit en spiritualiteit worden uitgewisseld en getest. De relevantie hiervan ligt vooral op het existentiële vlak. Men speelt met elkaar met betekenissen en ontleent daar troost aan. De maatschappelijke relevantie is slechts aanwezig voor zover het gebruikt wordt in bijvoorbeeld managementcursussen (Aupers & Houtman 2008).

Het oppervlaktepluralisme laat duizend bloemen bloeien, op allerhande gebied. Het geeft de menselijke verbeeldingskracht meer kansen zich te manifesteren dan het ooit gehad heeft. Het is het pluralisme van de postmoderne cultuur: *anything goes*, zoals de filosofen zeggen. Dit is het soort pluralisme waarop men in onze tijd een religieuze discussie kan baseren. Men kan variaties op een thema aanbrengen. Men kan spelen met religieuze betekenissen. Dat lijkt me de manier waarop, althans in het geseclariseerde Noord-Europa, de religieuze dialoog levend gehouden kan, en misschien ook moet worden. Men kan twisten over het godsbeeld. Men kan ook relatief gemakkelijk veranderen van godsbeeld. Men kan twisten over religie, maar uiteindelijk betreft het hier een twist op gemeenschappelijke grond. Dit is de speelse religiositeit waar Droogers het over heeft. (Droogers 2010). Daar staat alleen schijnbaar veel op het spel. Er wordt wat met symbolen gespeeld. Dit tast de ontologische geborgenheid niet onoverkomelijk aan. Gevaar voor het staalharde zingevingssysteem is er niet.

Het is dit soort vrijblijvende comfortabele religiositeit en spiritualiteit waar men het over heeft als men zegt dat 'religie weer helemaal terug' is.

Dat is anders met het onaangename dieptepluralisme: dat van de botsende grondpatronen en de onverzoenlijke basisregels van de zingevingssystemen. Het gaat hier om de botsingen der culturen die we (vooralsnog in milde vorm) zien in de integratieproblematiek van etnische minderheden in West-Europa. Het is een moeizaam en pijnlijk soort pluralisme en het kan wereldwijd leiden tot Huntingtons *clash of civilisations*. Het is een vorm van pluralisme waar we misschien het liefst de ogen voor sluiten. Het is het ene ijzeren systeem tegen het andere. Daarom probeert men zich te beperken tot handeldrijven. We houden ons bijvoorbeeld verre van de Islam, maar kopen wel in het Turkse winkeltje. We houden ons, ander voorbeeld, verre van de Islam, maar kopen wel benzine die afkomstig is uit het Midden Oosten.

Maar om verschillende redenen lukt het niet deze vorm van pluralisme buiten de deur te houden. Ten eerste sluip bij het handeldrijven toch altijd wat van de vreemde zingeving in de eigen zingeving. Men denke bijvoorbeeld aan het gevecht om het juridische begrip copyright tussen de USA en China. Ook als men ergens een filiaal plaatst van de McDonalds of de Ikea brengt men basiselementen van het Westerse zingevingssysteem naar binnen. Daar komt bij dat men al handel drijvend toch de vijandige zingevingssystemen bezig is te subsidiëren.

Dat brengt ons op een tweede uiterst belangrijke punt. Eén van de kernkarakteristieken van het Westerse zingevingssysteem is dat het een proselieterend zingevingssysteem is. Het is getekend door zendingsdrift. Men wil bijvoorbeeld de mensenrechten en de democratische vrijheden wereldwijd gewaarborgd zien.

Het dieptepluralisme moet niet onderschat worden. In de sociale wetenschappen worden conflicten vaak gezien als belangen-conflicten. Dat is nog een erfenis van het marxisme. In feite zijn sociale conflicten, tot oorlogen toe, vaak, ten dele, zingevingssystemen. Dat gold voor de Koude oorlog evenzeer als voor de huidige spanningen tussen Islam en Christendom. Niet omdat ze anders zijn, maar omdat ze een andere werkelijkheid hebben, die vraagtekens zet bij ons zingevingssysteem.

Ik moet twee relativeringen plaatsen bij dit onderscheid tussen oppervlakte- en dieptepluralisme, dat vooral een analytisch instrument is. De keiharde, ijzeren behuizingen waarin de zingevingssystemen zich verschansen zijn niet ondoordringbaar en onveranderlijk, dat ten eerste. We hebben gezien hoe bijvoorbeeld in het protestantisme God geleidelijk is weg geërodeerd. Ten tweede, en hiermee samenhangend: de tegenstelling tussen de beide vormen van pluralisme is al evenmin absoluut. Er is sprake van een glijdende schaal tussen diepte- en oppervlaktepluralisme.

Dit betekent dat er kansen te over zijn om tot een dialoog te komen. De speelse uitwerking van het pluralisme waar Droogers over spreekt kan bijvoorbeeld beginnen in het oppervlaktepluralisme. Dat kan gezien worden als een leerschool voor het dieptepluralisme.

Dit laatste vraagt om een pragmatisme, dat eventueel ook in termen van een spel kan worden gegoten. Het is een spel van geven en nemen dat op een vrijzinnige wijze gespeeld moet worden. Het vraagt om zelfkennis, om het bewust worden van de eigen ijzeren behuizing. Deze bewustwording moet leiden tot een vrijzinnige houding: men houdt enerzijds vast aan een aantal hoofdpunten van het eigen zingevingssysteem, op straffe van anomie. Aan de andere kant realiseert men zich dat de macht van het eigen zingevingssysteem te kort schiet tegenover andere zingevingssystemen. Men geeft de andere systemen zoveel mogelijk de ruimte in het vertrouwen dat een *modus vivendi* gezocht moet en gevonden kan worden.

Inzicht in de macht, de aard en de dynamiek van zingevingssystemen helpt daarbij. Een zingevingssysteem is enerzijds geobjectiveerd maar anderzijds door mensen gemaakt. Dat betekent dat het ook door mensen veranderd kan worden.

Literatuur

- Aupers, S. & D. Houtman (2008), New Age. Post-christelijke religie in het gesecculariseerde Westen, in: M.B. ter Borg et.al. (red.), *Handboek religie in Nederland*, Zoetermeer: Meinema, 282-300.
- Berger, P.L. & T.Luckmann (1967), *The Social Construction of Reality*, New York: Doubleday.
- Borg, M.B. ter (2003), *Zineconomie*, Schiedam: Scriptum.
- Borg, M.B. ter & B. ter Borg (2009), *Zingeving als machtsmiddel*, Zoetermeer: Meinema.
- Borg, M.B. ter (2010), *Vrijzinnigen hebben de toekomst*, Zoetermeer: Meinema.
- Droogers, A.F. (2010), *Zingeving als spel*, Almere: Parthenon.
- Huntington, S.P. (1996), *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, New York: Simon and Schuster.
- Luckmann, T. (1967), *The Invisible Religion*, New York: Macmillan.
- Weber, M. (1920), Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus, in: *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*, Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), 84-206.